

AFEKT, KOLONIAALSUS, RAHVUSLUS JA KULTUURIUURINGUD

Teine saatesõna

EPP ANNUS

Eesti kirjanduse ja laiemalt kultuuriuuringute valdkonda on raske, kui mitte võimatu, lahutada rahvusluse teemast. Suhted rahvuslusega on sealjuures mitmetahulised: kultuuriuuringud seavad endale ülesandeks kultuuri kriitilise analüüsimise, ent nad moodustavad paratamatult osa rahvuslikust kultuurisfäärist. Sestap võib kriitiline analüüs küll esitada oma tulemusi objektiivsena, ent siiski edasi kanda ajastu domineerivaid väärtushinnanguid. Järgmise põlvkonna kultuurianalüüs võib vaatlusobjektiks võtta needsamad „objektiivsed” analüüsid ning tuua esile nende analüüside „objektiivsuse” taga peituva hinnangulisuse ja ajastuomased moraalikategooriad.

Eesti rahvusluse areng – nii laiemas, võrdlevas kontekstis kui ka selle sisetes käänakutes ja põimumistes – on üks neid teemasid, mis Eesti kultuuriuuringutes pidevalt aina üles kerkib. Nii on ka kitsamalt kirjandusuurijate – või teatri-, muusika-, visuaalkunstiurijate – üheks oluliseks (metakriitilise varjundiga) uurimissuunaks rahvusluse konstrueerimise vahendid ja metoodika vastavates kultuurivaldkondades. Teisalt suhestub kirjandusuurimine sageli kirjanduskaanoniga, olgu siis kanoonilisi autoreid edasi uurides või olemasolevat kaanonit kritiseerides, õnnestades, kõrvalejäänud teoseid esile tuues, unustatud autoreid nähtavale upitades, uustulnukaid kaardile seades. Kirjanduskaanon on aga teadagi üks rahvusliku identiteedi tugitaladest. Juba väljakujunenud rahvuse identiteedi toetuspõhjaks on kooliharidus: eestlaseks ei sünnita, vaid õpitakse, rahvuse õppimine aga leiab aset (mitte ainult, aga olulisel määral) koolimajas. Algõpetus on Eesti koolides mitte ainult kultuuri-, vaid ka maakeskne: lapsed õpivad vanasõnade ja ilukirjanduse kõrval tundma Eesti levinumaid puid, lilli, linde, seeni – seegi on üks rahvuse tundmaõppimise viise. Mis tundub meile enesestmõistetav, on kultuuriliselt väljakujunenud: näiteks USA-s ei õpi lapsed lasteaias ja algklassides tundma mitte taimi ega luuletusi, vaid presidentide nimesid ja Ameerika koloniseerimise ajalugu – nii kasvatatakse USA-s lapsi sotsiopolitiilise, Eestis aga ökokultuurilise rahvusluse vaimus.

Eesti koolis õpitakse Koidula ja Juhan Liivi luuletusi, loetakse „Kõrboja peremeest”, lauldakse „Mu isamaa on minu arm”, õpitakse Eesti ajalugu. Heal juhul õnnestub õpetajal koolitunnis luua õpitava materjali ja õpilaste vahel afektiivne side, nii et kuuldu läheb korda ja ladestub kusagile laste identiteedikihistustesse – ja võib-olla jõuab sealt ringiga tagasi kirjandusse (ja kirjandusest kirjandusuurimusse). Tuletagem meelde kas või neid nelja lehekülge Silvia Rannamaa „Kasuemast”, mil Kadri jutustab üksikasjalikult

erilisest meeleolust Juhan Liivi luulele pühendatud koolitunnis. Kadri kirjeldab luuletuse „Igav liiv ja tühi väli” esitust: „Ma mitte üksnes et kuulen seda ammu tuttavat ja nüüd täiesti uut laulu – just nimelt laulu! –, vaid näen äkki imeselgesti kogu pilti. Tajun lõpmatu hellusega oma sünnimaa maastiku kõige lihtsamat ning nii liigutavat ilu.” (Rannamaa 1970: 284) Kadri emotsionaalne kaasaelamine jääb omakorda mällu lugejale, kelle teadvusse ladestuvad kirjanduse tõlgendamise mudelid ja assotsiatiivsed mõtteahelad: Juhan Liiv, (minu) sünnimaa maastikud, laul ja luule, Kadri kirglik kaasaelamine. Minapositsioon jääb sealjuures liikuvaks või kumulatiivseks: Liivi luuletuse mina, kes jõuab tulles metsa äärde, Kadri lugeja-mina, järgmiste lugejate mina – kõik need minad lükkuvad üksteise otsa, liituvad eelmistega, mina-koht täidetakse üha uute subjektipositsioonidega.

Kui koolitarkus jääb vaid igavaks abstraktsiooniks, siis võib-olla tekib emotsionaalne side rahvusega kusagil mujal, hiljem, kas teatris, kinos, muuseumis, laulu- või tantsupeol, spordivõistlusel oma maa võistlejatele kaasa elades või kodus teleka ees neidsamu etendusi läbi elades. Etnosest kujuneb rahvus vaid sel juhul, kui leidub arvestatava suurusega kogukond, kelle liikmetele läheb nende rahvuslik kuulumine korda, st neid köidab rahvuse kui kujuteldava kogukonnaga afektiivne side. „Vaadake, papa, ainult neid kõikuvaid pooleestlasi, kes iial ei teadnud, kas nad õiguse pärast sakslased olid või venelased või liivimaalased või baltlased või veel midagi muud? Kuidas nad nüüd korruga eestlaste ridadesse tungivad, usurpeerides koha, mida nad millegagi pole ära teeninud!” – nii kirjutab Lydia Koidula papa Kreutzwaldile pärast esimest laulupidu (Põldmäe 1969: 153), kui laulupeoelamus ning selle järelkajad eestluse populaarsust järsult suurendasid. Koidula kirjakohest ilmneb selgelt, kuidas rahvuslus pole ühtne ideoloogia, vaid mitmuslik ja muidugi ajas muutuv.

Kas eestlane on siis too, kellele läheb Eesti või eesti korda? Sellist järeldust ei maksa siiski teha, sest rahvuse kogukonda on ikka kuulunud ka need, kes sinna on lihtsalt sattunud ja kes erilist sidet rahvusega ei tunne – sealhulgas väikesed lapsed, kes pole veel rahvust „ära õppinud”, või elu lõpustaadiumisse jõudnud inimesed, kellele enam palju välisest ilmast korda ei lähe, ja ka suur osa „keskmikke”, täisealisi, kes laulupeol ei käi ja kes Eesti hümnis sõnu ei mäleta. Ja kes Juhan Liivi asemel tunnevad kokkukuuluvust näiteks Armin Kõomäe romaani „Lui Vutoon” postapokalüptilises Ülemiste keskuses uitava minategelasega. Eestis on välja kujunenud laulupidude ülehindamise traditsioon – tasub siiski meele hoida, et küllaga leidub ka neid, keda see rahvuslik rituaal niisamuti nagu hümnilaulmine paneb lihtsalt õlgu kehitama.¹

¹ Olgu siin toodud näide laulupidude rolli ületähtsustamisest: laulupeotraditsiooni teemalistes teaduskirjutistes on tavaks kriitikavabalt viidata Jaak Rakfeldti ja Helle Rakfeldt-Leetmaa artiklile „Rahvusliku identiteedi säilitamine okupeeritud Eestis”, kus autorid väidavad oma uurimistöe põhjal, et „kõige tugevam faktor eestluse säilitamisel oli osavõtt laulupidudest” (Rakfeldt, Rakfeldt-Leetmaa 1996: 1574). See väide on liikunud artiklist artiklisse, ent Rakfeldti ja Rakfeldt-Leetmaa teesil pole kindlat teaduslikku alust (ja seda tüüpi väidetele ei saagi olla teaduslikku alust). Autorid küsitlesid 1993. aastal 934 eestlast ja tegid järeldused vastavalt sellele, mida küsitletud neile vastasid. Rakfeldti ja Rakfeldt-Leetmaa küsitlus annab aimu sellest, milline oli 1990. aastate alguses laialt levinud arusaam laulupidude rollist nõukogude ajal, aga teaduslikku alust nimetada laulupidudest osavõttu kõige tugevamaks eestluse säilimise faktoriks see uurimus kindlasti ei paku.

Afektiiivse põhjaga rahvuslusmudel on vajalik rahvusloomeks, ent ehk mitte tingimata rahvuse jätkuvuseks. Küllap leidub erinevates rahvuslikes kogukondades (ja nende eri arenguastmetes) nii neid kogukonna liikmeid, kes kogevad rahvuslikku ühtekuuluvustunnet, kui ka neid, kelle jaoks rahvus on funktsionaalne modernse ühiskonna organiseerimise vorm, mis heal juhul on seotud omariiklusega. Avatud kodanikurahvuslust, mida nüüdisajal sageli peetakse demokraatlikule ühiskonnale kõige sobilikumaks rahvusluse vormiks, iseloomustab just tolerants ja avatus erinevate suhtumiste suhtes rahvusesse. Ei ole olemas – ja pole kunagi olemas olnud – ühtset eesti rahvast, iga rahvus on erinevuste kogum, mille määratlevad need, kelle hääl on mingil ajajärgul kõige rohkem kuulda – need, kellel on kultuuriline agentsus, st võime oma mõtteid kuulamisväärtetena ringlusesse lasta. Mida suurem on nende ühiskonnakihtide hulk, kelle häält on ühiskonnas kuulda, seda rohkem on kuulda erinevaid arvamusi rahvuse rolli, tähtsuse, ajaloo kohta ja seda mitmekesisem on arusaam rahvuslusest ja eesti ühiskonnast. Mida balansseeritum on erinevate häälte vahekord, seda väiksem on oht, et ekstreemsed seisukohad hakkavad üles kütma liigteravaid vastasseise.

Muidugi, eesti rahvuslus on nii kultuuriuuringutes kui ka kooliõppes ikka olnud seotud valitsevate ideoloogiatega. Teame hästi, kuidas nõukogude võim, aga ka 1930. aastate ametlik riigirahvuslus ning varasemad tsaaririigi ja baltisaksa ideoloogiad edendasid ja soosisid teatud ideoloogilisi positsioone ning püüdsid välistada teisi lähenemisi. Siin on põnev ja oluline küsimus „võimalikkuste topograafia“: see, mida peetakse mingil ajajärgul, mingis ühiskonnakihi võimalikuks ja saavutatavaks, ning seal kõrval see, millest ei ulatuta unistamagi. Ja siis need ajaloolised momendid, mil võimalikkuste topograafias tekib suurem nihe või muutus ja ühiskond hakkab unistama millestki, mis enne ei kuulunud mõeldavuste hulka. Võimalus mõelda eestikeelsest kõrgkultuurist ja teadusest, rahvusriigist ja rahvusülikoolist on siin olnud olulised verstapostid, aga XXI sajandil, pärast rahvuskultuuri ja rahvusriigi kindlustumist võiksid taolisteks verstapostideks olla ka rahvusliku avatuse suuremine, kodanikurahvusluse üldine omaksvõtt etnilise rahvusluse asemel.

Pilku ajas tagasi pöörates võiks eesti rahvusluse ühe põhiküsimusena näha selle suhestumist erinevate koloniaalvõimudega, selle dekoloniaalset kasvupinnast. Arenes ju XIX sajandi rahvuslik liikumine tsaarivõimu ja baltisaksa kultuurilise ülimume kontekstis, tüüpilisel dekoloniaalsel viisil koloniseerijate kultuuri najal, selle kultuuri praktikaid kodustades ja üle võttes, et neist üles ehitada uus kultuuriline identiteet, mida järgmisel põlvkonnal oli lihtne kritiseerida kui jäljenduslikku ja laenatud, ent mis sellegipoolest täitis omas ajas edukalt rahvusloome funktsiooni. Mitmed eesti kultuuri põhimisemad nähtused – näiteks needsamad laulupeod – on täitnudki ennekõike dekoloniaalset missiooni ja võlgnevad oma aastakümneid kestva elujõu just dekoloniaalsele rollile. Nii Tsaari-Vene ja baltisaksa kui ka nõukogude ajajärgu koloniaalrežiimi tajusid intellektuaalid sageli survena rahvuslusele ja

Küll aga annavad seesugused küsitlused huvitavat informatsiooni eestlaste mälukskultuuri kohta. Rakfeldti ja Rakfeldt-Leetmaa artikkel on iseenesest põnev analüüsimaterjal, siin on juttu näiteks okupeerijate „toorest ja rumalast taktikast“ moonutada Eesti ajalugu ja ka sellest, kuidas „kogu tõde“ jutustati sellegipoolest edasi põlvest põlve (Rakfeldt, Rakfeldt-Leetmaa 1996: 1581).

isegi rahvuslikule ellujäämisele, laiemal poliitilisel maastikul tõi koloniaalrežiim reaktsioonina kaasa essentsialiseeritud ja idealiseeritud rahvuskujutusi. Eks see olegi üks põhjuseid, miks endistes idabloki maades on võõraviha suurem: nõukogude ajajärgu sotskolonialismi pärandi hulka kuulus ka essentsialiseeritud rahvuskujutus.²

Erinevate koloniaalmaatriksite kõrval ja nendega seotuna on eesti rahvuluse arengus huvitav jälgida ka laiemate, üleilmsete moderniseerumisprotsesside vastukajasad, mõista rahvuluse arengut ühtses modernsuse–(de)koloniaalsuse kompleksis, kus erinevad ühiskondlikud protsessid kulgevad eri kiirusel, oma sisemise loogika ja arengu eripära kohaselt. Uurijate silmis on ehk rahvusküsimuste kõige huvitavamateks aspektideks igasugu põimumised, vastuolud, sulandumised, erinevate diskursuste ja praktikate piiride hajumised, uued kooslused – olgu siis kultuuriliste kujutelmade ja võimuideoloogiate, perepärimuse ja koolihariduse, ainulise elukogemuse ja jagatud väärtuste, erinevate kogukondlike väärtussüsteemide vahel. Siin on kõige põnevamateks teadusmetoodikateks interdistsiplinaarsed, mitmesed lähenemised, mis ühegi kindla valdkonna nimetuse alla ära ei mahu, vaid mis huvituvad näiteks eesti rahvuluse, laiemate modernsusprotsesside ja ajastu võimuhete suhteväljadest, erinevate rahvuskultuuri valdkondade põimumistest ja vastasmõjudest või eesti mäluksuure ja ajastu võimuhete seostest – või veel paljust muust.

Rahvusteaduste mõiste on eesti kultuuris ja teadusilmas tänu institutsionaalsele kasutusele praeguseks aktiivselt käibe le läinud. Selline mõiste võib tänapäevases globaliseerunud Euroopas tunduda ajast ja arust. Ent ehk aitavad niisugused sotsiaalse alatooniga kategoriseerimised ära hoida uurijate liigset kapseldumist ja meelde tuletada, et teadus ei tohiks kõrvale jääda laiemast dialogist ühiskonnas toimuvate protsessidega. Ja ehk ka meelde tuletuseks, et kultuuriuurija autoripositsiooni lahutamine ajastu kujutelmadest ja tõekspidamistest saab olla vaid osaline ja tinglik. Elame ju ikka veel rahvuste ja omavahel võistlevate rahvuslike ideoloogiate ajastul.

Kirjandus

- Annus, Epp 2018. *Soviet Postcolonial Studies: A View from the Baltic Borderlands*. London–New York: Routledge.
- Põldmäe, Rudolf 1969. *Esimene Eesti üldlaulupidu 1869*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rakfeldt, Jaak, Rakfeldt-Leetmaa, Helle 1996. Rahvusliku identiteedi säilitamine okupeeritud Eestis. – *Akadeemia*, nr 8, lk 1571–1590.
- Rannamaa, Silvia 1970. Kadri. Kasuema. Tallinn: Eesti Raamat.

Epp Annus (b. 1969), PhD, Estonian Literary Museum, Senior Researcher, epp.annus@gmail.com

² Annus 2018 avab neid teemasid lähemalt.